
REVIEWS



V. I. Kanivets ✉

Dr. Sci. (Agri.), Professor

*Chernihiv National University of Technology,
Shevchenka Str., 95, Chernihiv, Ukraine, 14027*

**«Soil Science in Ukraine: Part 1 – History and Modernity» /
D. G. Tikhonenko, V. A. Vergunov, M. O. Gorin, N. M. Novosad. –
Kharkiv: Maidan, 2016. – 408 p.**

Abstract. In the review of the named book two aspects are presented – the correspondence of the book to the declared type of scientific publication and the completeness of coverage of outstanding studies of Ukrainian soil scientists. It is shown that the book does not adhere to the principles of scientific publications and it does not correspond to the declared category – the monograph. As to historicism in the book, it is not illustrated that modern scientific soil science was started in Ukraine – at the Kharkiv Classical University, now V. N. Karazin Kharkiv National University, 30 years prior to the scientific works of V. V. Dokuchaev (Borisyak N. D. About Chernozem, 1852. – 74 p.).

Key words: *history of soil science, pre-Dokuchaev period of Ukrainian soil science, requirements for scientific publications.*

В. И. Канивец д-р с.-х. наук, проф.

*Черниговский национальный технологический университет,
ул. Шевченко, 95, г. Чернигов, Украина, 14035,
тел.: +38097-309-38-99, e-mail: agrkaf@ukr.net*

**«Почвоведение в Украине: ч. 1 – История и современность» /
Д. Г. Тихоненко, В. А. Вергунов, М. О. Горин, Н. М. Новосад. –
Харьков: Майдан, 2016. – 408 с.**

Аннотация. В обзоре названной книги отображены два аспекта – относительно соответствия книги заявленному типу научного издания и относительно полноты освещения достопримечательных исследований украинских почвоведов.

Показано, что в книге не выдержаны принципы научных публикаций и она не соответствует заявленной категории – монография.

Относительно историзма в книге не отражено, что истоки современного научного почвоведения заложены именно в Украине – в Харьковском классическом университете, ныне Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, за 30 лет до деятельности В. В. Докучаева (Борисьяк Н. Д. О чернозёме, 1853. – 74 с.).

Ключевые слова: *история почвоведения, додокучаевское украинское почвоведение, требования к научным публикациям.*

✉ Tel.: +38097-309-38-99, e-mail: agrkaf@ukr.net

DOI: 10.15421/041710

В. І. Канівець д-р с.-г. наук, проф.

*Чернігівський національний технологічний університет,
вул. Шевченка, 95, м. Чернігів, Україна, 14035,
тел.: +38097-309-38-99, e-mail: agrkaf@ukr.net*

**«Ґрунтознавство в Україні: ч. 1 – Історія та сучасність» /
Д. Г. Тихоненко, В. А. Вергунов, М. О. Горін, Н. М. Новосад. –
Харків: Майдан, 2016. – 408 с.**

Анотація. В огляді поіменованої книги відображено два аспекти – щодо відповідності книги заявленому типу наукового видання і щодо повноти висвітлення визначних досліджень українських ґрунтознавців.

Показано, що в книзі не дотримано принципів наукових публікацій і вона не відповідає заявленій категорії – монографія.

Стосовно історизму в книзі не відображено, що сучасне наукове ґрунтознавство започатковане саме в Україні – в Харківському класичному університеті, нині Харківській національній університет ім. В. Н. Каразіна, за 30 років до діяльності В. В. Докучаєва (Борисяк Н. Д. О чернозёме, 1852. – 74 с.).

Ключові слова: історія ґрунтознавства, додокучаївське українське ґрунтознавство, вимоги до наукових публікацій.

Книга подана як монографія. Написана в певній частині авторами та укладена (переважно) за матеріалами, наданими відповідними українськими науковими центрами з ґрунтознавства.

Судячи з назви книги, автори мали намір відобразити історію минулого і сучасність щодо ґрунтознавства в Україні. Задум, безумовно, важливий для наукової роботи, та автори відразу ж попереджають читача про допущений відхід від повного, стандартного використання джерел у наукових виданнях – «...охоплюючи не всі їх бібліографічним списком» (с. 17). Цей список виявився коротким – 186 пунктів. Наприклад, в «Истории почвоведения» И. А. Крупеникова (М.: Изд. «Наука», 1981. – 329 с.) – 625 джерел. Відсутні здебільшого джерела і в тексті книги, що стало, на жаль, одним із недоліків твору. Така книга не може класифікуватись як монографія – всебічно обґрунтована наукова праця високого рівня. Окрім того, немало важливих наукових вирішень, їх час виконання залишився поза увагою, чи згадуються побіжно. У зв'язку з цим автор огляду не має наміру детально аналізувати книгу. Торкнись головним чином історизму, адже недостатньо висвітленим залишився внесок саме українського ґрунтознавства. Та й тому, що завжди цікавився історією, публікувався на історичні теми, першим в Україні опублікував кілька наукових статей про призабуті імена видатних українських дослідників, у тому числі тих, які були викреслені з ужитку або зневажені. Відмічу, що деякі з останніх удалось включити до списку літератури (2003, 2005, 2006 рр.). Ці історичні роботи і, як виняток для тих років, повернення обличчям Інституту землеробства до свого директора періоду окупації Києва – видатного ґрунтознавця Г. Г. Махова ініціювали і надавали інтригу таким дослідженням, утверджували справедливість до всіх дослідників у ґрунтознавстві. Тому активну роботу в цьому напрямку підхопив директор Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки професор В. А. Вергунов.

Важливим моментом у відновленні історії українського ґрунтознавства в додокучаєвський період була відповідна доповідь на пленарному засіданні VII з'їзду ґрунтознавців у Києві 2006 року. На жаль, наші докучаєвці (іменую так не в негативному ставленні) так і не оцінили належним чином висвітлений у доповіді щонайважливіший внесок українських попередників В. В. Докучаєва. Не знайшов він належного розгляду і в книзі. Так, уже в перших трьох підрозділах нариса «Ґрунтознавство України в загальноісторичному контексті» відсутня інформація про

досягнення в той час українських дослідників. Та саме вони започаткували наукове ґрунтознавство, продуктивно працюючи тоді в Харківському класичному університеті, тепер ім. В. Н. Каразіна. Але про додочучаєвський період мова піде нижче, а поки що повернемося до використання джерел у наукових роботах. На авторів чомусь не вплинули хоча б вимоги до дисертаційних робіт (аналогічні мають бути і до монографій).

У книзі тут і там натрапляємо на висловлювання подібного змісту: «в цьому напрямку працювали...», далі перелік багатьох імен і крапка, без назви джерела.

Кілька прикладів, починаючи із особливої за змістом «дочучаєвської» кафедри радянського періоду:

– с. 110: «на кафедрі було продовжено традицію дослідження ґрунтів України з позицій агрономічного ґрунтознавства, що знайшло відображення в наукових працях таких учених, як А. Ф. Яровенко, В. Д. Кисіль, Н. В. Дубовська, І. А. Шеларь, А. О. Георгі, В. Д. Муха, О. А. Чесняк». Джерела і конкретні розробки відсутні. Такий запис може бути розрахований лише на вузьке коло містечкових науковців;

– с. 171: «у подальшому накопиченню інформаційних масивів найціннішої інформації про ґрунти і ґрунтові відкладення прадавніх епох на теренах України сприяли своїми науковими дослідженнями В. В. Різніченко, Д. К. Біленко, Л. Ф. Лунгерсгаузен, О. І. Москвитін, В. І. Сидоренко, О. М. Адаменко, А. Б. Богущкий і інші». Хотів би ознайомитися з цією найціннішою інформацією. Але як її знайти? Тим більше, що імена, окрім одного, мені незнайомі. Роботи в бібліографічному списку відсутні.

Вершиною в цьому відношенні, мабуть, є сторінки 74 і 75, на яких поіменовані понад 150 дослідників, біля яких позначено лише регіон досліджень, але відсутні, за рідкісними випадками, джерела в списку літератури, з яких можна дізнатися про контент наукових чи практичних робіт. Не зрозуміло, що дає цей перелік імен, більшість носіїв яких уже відійшли в інший світ, тому лише через джерела їх науковий спадок міг би залишитися в історії.

Але ж є в Україні приклади фундаментальних монографій, які несуть величезну інформацію:

– В. Г. Бондарчук, академік АН УРСР: Геологія України / відповідальний ред. член-кор. АН УРСР С. П. Радіонов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 832 с. Бібліографічний список має 6 000 джерел. Капітальна праця, і ніхто не обійдений увагою, інтелектуальна власність висвітлена.

Опубліковано немало великих і скромних монографій також з ґрунтознавства, написаних відповідно до вимог наукових творів.

Наприклад, одні із останніх: Іваніна В. В. Біологізація удобрення культур у сівозмінах: монографія / В. В. Іваніна. – К.: ЦП «Компринт», 2016, 328 с., 559 джерел, з обґрунтованим використанням, або монографія «Теорія і практика ґрунтоохоронного моніторингу» за наук. ред. М. М. Мірошніченка (Х.: Вид. Бровін О.В., 2016. – 384 с., 365 необхідних посилань на літературу).

Насамкінець, авторам і редакторам рекомендував би почитати твори знаменитого Віктора Суворова. В останньому його виданні «Криголам» (вид-во «Зелений пес», 2015. – 654 с.) використано як опорні джерела, так і антикриголамані. Але кожне оформлене в тексті книги згідно з бібліографічними вимогами, з посиланням на конкретну сторінку документа. Викладене автором стає незаперечним, має наукове історичне обґрунтування. Книга автора слугує встановленню правди про Другу світову війну. Не випадковими є мільйонні накладки книг цього автора.

Повертаючись до рецензованої книги, мушу стверджувати, що автори, незважаючи на заявлений пріоритет у ній історичних аспектів, послідовності розвитку вчення про ґрунти в Україні, їх генезу, в окремих періодах і деяких регіонах виклали далеко не повну в цьому відношенні інформацію. Як уже згадувалося,

майже повністю відсутній додочучаєвський – український період, що викликає лише подив. Упущені також і деякі фундаментальні розробки українських дослідників нового періоду – з 60-х років минулого століття. Не буду їх перераховувати, але це негаразд.

Безумовно, висвітлена в книзі і низка досягнень українського ґрунтознавства. Також не буду їх повторювати.

Панівне місце в книзі займає розділ «Історія докучаєвської кафедри». Безперечно, кафедра має довгу історію, багато років була провідною в Україні. Але текст переважано необов'язковим матеріалом. Тепер це звичайна, типова кафедра з ґрунтознавства. Запропонована назва «докучаєвська», на наш погляд, є недостатньо обґрунтованою. Адже в Україні вона, за невеликим винятком, є новоствореною, скоріше кафедра має носити ім'я О. Н. Соколовського. Останній вніс корінні зміни в напрямок досліджень на початку 20-х років минулого століття. Ново-Олександрівський період (до 1914 р. – Пулави – Польща) – то російсько-польське надбання. Адже професори, за винятком одного викладача, переїхали до Росії. У ній стали знаменитими. Не випадково й інститут тепер іменується: Харківський.

Частина матеріалу в книзі викладена з періодизацією досліджень (с. 20–95). І тут у мене, як у громадянина України, чи не найбільші зауваження – перш за все до «додочучаєвського періоду» – періоду становлення науки «ґрунтознавство» (с. 20–26). У цьому підрозділі згадано лише праці представників Західної Європи і росіян. Чому не відображено капітальні праці українців? Адже першу науково обґрунтовану працю «О черноземе» опублікував і доповів ще у 1852 році на Урочистому засіданні класичного Харківського університету (тепер Національний) ім. В. Н. Каразіна заслужений професор цього університету – харківець, уродженець Лохвицького повіту Н. Д. Борисяк (Харків, 1852. – Ч. II. – С. 1–74). У цей час славному В. В. Докучаєву минуло лише 5 років від народження. Та й пізніше за книгою Н. Д. Борисяка послідувало відоме «Геоботаническое исследование о черноземе» члена Імператорської академії Ф. Й. Рупрехта (1866 року – після експедиції цього вченого на Чернігівщину). Останній обстежив чорноземи правого високого корінного берега долини р. Десни – від Новгород-Сіверського до приміської зони Чернігова. Далі карта Чаславського опублікована у 1878 році, і нарешті «Русский чернозем» В. В. Докучаєва – у 1883 році, який, як стали вважати в Росії, започаткував наукове ґрунтознавство (на 30 років пізніше праці українця Н. Д. Борисяка). До речі, дивно читати на сторінці 28 рецензованої книги, що «Докучаєв увів народний термін чорнозем».

Пізніше з'явилися і «Почвы черноземной области» іншого видатного російського ґрунтознавця Росії М. А. Костичева – 1886 р.

До честі В. В. Докучаєва в «Русском черноземе» рецензент нарахував 50 позитивних посилок на Борисяка, ще 25 посилок – в інших роботах. Докучаєв погодився з думкою Борисяка, що чорнозем – «результат трав'яного перегною при дії атмосферного впливу, результат утворення перегною в суглинковій породі», тобто має, за Ф. Й. Рупрехтом, «наземнорастительное происхождение», Докучаєв наводить формулу Н. Д. Борисяка для підтвердження своєї теорії.

Але головним і єдиним результатом експедицій Докучаєва, описаних в «Русском черноземе», є лише карта ізосмуг чорноземів в Європейській частині Росії за різним відсотком вмісту гумусу. Указується також на строкатість глибини профілю чорноземів, без пояснень причин. У цілому ж В. В. Докучаєв назвав потужність чорнозему типового лише в 45–41 см – потужність, яку ми тепер визначаємо лише як глибину одного гумусового генетичного горизонту, у Ф. Й. Рупрехта також дані лише по вмісту гумусу в ґрунтах.

У забутого до моєї публікації Н. Д. Борисяка проведено набагато більше досліджень чорнозему, і головне – різноманітних.

Так, уперше подається науково обґрунтована профільно-морфологічна, мінералогічна, хімічна, географічна і агрономічна характеристика цього ґрунту. Автором описується відповідне забарвлення – аж до гагатово-чорного (термін Н. Д. Борисяка), розсипчаста структура, легка водо- і повітропроникність, високий уміст гумусу (у зразку автора – 6,95 % горючих речовин). Уперше підкреслюється, що гумус містить близько 2,5 % азоту, а в цілому ґрунт містить 0,17 % азоту і 0,12–0,46 % P₂O₅.

Автор стверджує, що високий уміст азоту і сприятливі фізичні властивості забезпечують високу продуктивність (родючість) чорнозему. Говорить, що мінеральна частина ґрунту включає кремнезем, глинозем, вапно, MgCO₃, оксиди заліза і марганцю. Розглядається питання карбонатності ґрунту, відмічається наявність білих карбонатних прожилок, а в підґрунті білозірка. Говориться, що термін «білозірка» є народним. До речі, Докучаєв також користувався українським терміном «білозірка», а не «белоглазка», як тепер у росіян.

Н. Д. Борисяк застерігає, що висока карбонатність не є сприятливою для деревних рослин, що також справедливо. Як на обов'язкову ознаку чорнозему вказується на кротовинність підґрунтя. Уперше описує автор перехідні горизонти чорнозему.

Дослідник обстежив розповсюдження чорнозему в Полтавській, Харківській губерніях та на прилеглих територіях, у тому числі на Донецькому краї, у горючих і низинних ділянках. На основі зібраних матеріалів переконливо доводить, що чорнозем утворився під трав'яною рослинністю на територіях, де *панує віковий степ*. Цей вираз «*віковий степ*», а не просто трав'яний покрив, уперше ужив Н. Д. Борисяк, а не В. В. Докучаєв. Н. Д. Борисяк заперечує авторам морського, озерного і лісового походження цього ґрунту. Щодо останнього зауважує, що в лісових областях Росії чорнозему немає. Немає його і в Україні поблизу лісових масивів – дібров, наприклад на високих правих корінних берегах долин річок Харківщини і Полтавщини. Пише, що тут в ріллі залягають «сірі суглинки», що колись сформувались під дібровами. Це спостереження Н. Д. Борисяка неодноразово цитує Докучаєв. Виходячи з площі «сірих суглинків» автор пише, що колись діброви займали величезні масиви. Але вже в його час лісистість Харківської губернії становила лише близько 10 %, а Полтавської і того менше – майже 5 %. Отже, першим, хто визначив походження і сірих лісових ґрунтів («сірих суглинків» – цей термін довго вживався), є також харківський учений.

Не оминає Н. Д. Борисяк і питань охорони чорнозему. Пише про пагубність водної і вітрової ерозії, про розбиті випасом супіскові ґрунти, про чорноземи, поховані під вітровими наносами з піскових терас, указує на зсувні явища, пояснює їх причини.

Щодо класифікації чорноземів автор виділяє різновиди на суглинках, глинах, супісках, рухляку щільних гірських порід, а також різновиди солонцюватих і мочарних чорноземів.

Естафету з вивчення чорноземів в Україні прийняв учень Н. Д. Борисяка Іван Федорович Леваковський. У працях В. В. Докучаєва також знаходимо безліч звернень до публікацій і цього професора Харківського університету (усього – 116, у тому числі 47 – в «Русском черноземе»).

Готуючи матеріали до «Русского чернозема», Докучаєв пересік Харківщину від Козачої Лопані до Лозової (уздовж залізниці). Побував на дачі І. Ф. Леваковського біля с. Пісочин (під Харковом). Описав тут розріз у горючій частині долини р. Уда, у рідколіссі діброви. На жаль, ґрунт значиться в книзі як чорнозем, мабуть у зв'язку з високим умістом у ньому гумусу (8,8 %) у верхньому дерновому горизонті. За морфологічним же описом профілю це – типовий темно-сірий лісовий ґрунт. На високий уміст гумусу в ньому вплинула розвинена дернина. Ілювній помилково прийнято Докучаєвим за породу. До речі, на своїй карті чорноземної смуги

(насправді це карта ізосмуг умісту гумусу в ґрунтах) В. В. Докучаєв не відобразив сірі лісові ґрунти, хоча ще Н. Д. Борисяк писав про широке їх розповсюдження (1852 р.) і що це ґрунти іншої генези, ніж чорноземи. Позначені такі ґрунти і на карті академіка Ф. Й. Рупрехта (1866 р.). Докучаєв не помітив навіть величезний масив сірих суглинків Харківського багатокутного сходження корінних берегів місцевих річок. Отже, були помилки та упущення і у В. В. Докучаєва та вишукують їх лише у Н. Д. Борисяка.

І. Ф. Леваковським опубліковано в працях Харківського університету дві великі роботи, що стосуються чорнозему (вони згадуються в рецензованій книзі). У першій (1871 р.) автор обмежує розповсюдження чорнозему північними, «опільськими» островами чорноземів, знайдених Ф. Й. Рупрехтом. Указує, що чорноземів немає на правих корінних берегах долин рік на Харківщині і Полтавщині, на територіях, де колись панували діброви. Описує чорноземоподібні ґрунти в різних природних умовах (це також додокучаєвський період).

У наступній роботі І. Ф. Леваковського найціннішим є аналіз методик визначення гумусу та його властивостей. Окрім того, розглядаючи генезу сірих лісових суглинків як сформованих під дібровами, І. Ф. Леваковський першим припускає, що діброви з'явилися на утвореному чорноземі. Пізніше С. І. Коржинський (1887) запропонував і обґрунтував теорію походження сірих лісових ґрунтів під впливом поселення дібров на чорноземах. Щодо генези чорноземів залишається вірним послідовником учителя – Н. Д. Борисяка.

Звертаю увагу на високий рівень культури цього професора, вихідця з Росії. Так, у своїх працях (кінець XIX століття), написаних, безумовно, російською, вживається місцева українська назва одного із міст Харківщини – «Деркачі», а не теперішнє советизоване – «Дергачі», що може асоціюватись і з інструментами для «выдергивания гвоздей». Лише в останні десятиліття з народної пам'яті в основному витравлена ісконна назва міста, пов'язана з поширеним тут птаством – деркачів.

Роботи Н. Д. Борисяка та І. Ф. Леваковського слугували фундаментом для досліджень В. В. Докучаєва.

Отже, є чим пишатись українцям щодо національного внеску в наукове ґрунтознавство, і необхідно використовувати надбання Н. Д. Борисяка та І. Ф. Леваковського, зокрема, для національного виховання студентів. Тим більше, що так гостро це питання стоїть у наш час, у час війни з ворожими силами. У рецензованій же книзі, на жаль, мовиться про Н. Д. Борисяка як містечкового дослідника, це прояв меншовартості.

На завершення зауважу, що в Україні необхідно підвищити вимоги до рецензування наукових видань.

Стаття надійшла в редакцію: 20.05.2017